

A sztálini rendszer és kritikái

Harmincegy évvel ezelőtt világhossá vált minden gondolkodó és baloldali érzelmű ember előtt: mindaz, ami Lenin után rendszer-szinten kifejeződött a Szovjetunióban, s ami bevezetésre került 1949 után nálunk is, nem azonosítható egészében a szocializmus mint társadalmi rendszer modelljével. Csak jelenünk konzervatív kritikái – és a régihez neveltetésével, érdekeivel kötődő réteg – állíthatják: a szocializmus okvetlenül együtt jár az éhezéssel eljutó ellátási nehézségekkel, a szakszerű emberi munka háttérbe szorításával, törvénytelenességekkel, tömeggyilkosságokkal (milliókéval). Most, 1987 késő nyarán, gyűjtve a Szovjetunióban megjelent közleményeket (még mindig kevés jön át hozzánk, Magyarországra, sokkal kevesebb, mint berendezkedésünk idején, 1948–1953 között), ismét a lehangosabb kérdéssé nőtt: mi és hogyan idézte elő a „sztálinizmus”, „személyi kultusz” jelenségét. (S azt már csak itt, a kis-dunai mólón mondjuk: reméljük, hamarosan felteszi a társadalom a kérdést a történettudománynak: miért és kiknek a felelősségéből maradhatott fenn a XX. kongresszus után három évtizedig a különböző reformtörekvések kiszorításával a Sztálin nélküli „sztálini rendszer”?) (Ennek egyik szakaszáról, az 1956–1968 közötti időszokról vö. História, 1986/5–6. sz.)

És a további kérdések – itt, a Duna-parti csendben, nem értelmiségi szomszédaim kérdései – természetesen a mai magyarországi állapotokból erednek: vajon mi az eredője annak a sokféle politikai indulatnak, amely a magyar társadalmat feszíti? Néhány hónappal ezelőtt még csak egyének beszéltek válsághangulatról, ma már társadalmi szintű a félelem az ígért inflációtól, adópolitikától. Nyugdíjasok, bérből és fizetésből élők (szomszédaim itt munkások, kistisztviselők) kezdik félni egzisztenciájukat. Mindennek, egyszerűen rossz kormánypolitika, rossz „háztartás-vezetés” az oka, amit most majd egy új kormány rendbe hoz? – kérdik. Vajon nem rendszerszintűek-e a bajok? A folytonos válság Lengyelországban? S miért érzi szükségét az új szovjet vezetés, hogy radikális és nem csak gazdasági reformprogramot hirdessen? Bulgáriában is már a politikai rendszer reformjáról beszélnek. (Feltehetően a csehszlovák és NDK-apparátus sem utasítja el sokáig a reformot.) És miért megy tönkre a most nálunk gyógyírként tekintett inflációs politika útját megjárta Jugoszlávia? És a „radikális reform” meghirdetése miért kötődik szorosan össze Sztálin személyének, politikájának bírálataival? Hiszen Sztálin 35 éve halott – így szomszédaim.

A kérdésre a válasz: itt nem a „sztálinizmus”, a „személyi kultusz” politikájának kritikájáról folyik a szó, hanem egy koherens, jórészt Sztálin személyéhez köthető, 1927–1953 között kiépült kormányzati rendszerről, amely rendszer alapjaiban, intézményeiben jelenünkig fennmaradt. Nem kedvtelő történészek tehát a szovjet politika vezetői (és mindazok, akik a jobbítást radikális reformmal látják egyedül lehetségesnek), amikor az új program meghirdetését ilyen szorosan összekötik az ún. sztálini korszak kritikájával.

A fogalomtisztázás mindig a legnehezebb. A „sztálinizmus” rossz kifejezés. Azt sugallhatja: mindaz, ami 1927–1953 között történt a szocialista világrendszer történetében – és főként ami abban elfogadhatatlan az emberiség számára –, az egy személyhez, Sztálinhoz kötődik. Meghalt Sztálin, maga a rendszer pedig, amely győztesen kiállt világháborút, hidegháborút stb., nem szorul érintésre. Vagy csupán „személyi kultusz”-ról volna szó? Kétségtelen: Sztálin (és a kis sztálinok, így a magyar Rákosi Mátyás) rendkívül szerették magukat éltetni a tömegek által, viszontlátni képüket, neveiket az őket éljenzők felvonulási tábláin, vállalatok, sőt városok elnevezéseként. De, a személyi kultusznak feltétlenül csak külső jelei vannak a történelemben? A csendes, visszahúzó, képét hordozni nem engedő egyéniségnek nem lehet ugyanolyan ellentmondást nem tűrő és mindent egyszemélyben eldöntő személyi kultusza?

A magyar értelmiség nehezen érti: az utóbbi fél évszázad magyar történelmét nem lehet érteni a Szovjetunió ismerete nélkül...

A „kísérlet”

A polgárháború (1918–1922) után az amúgy is elmaradott ország, a Szovjetunió, gazdaságilag teljesen tönkrement: mind ipari, mind gabona-termelése a háború előttinek egyharmadára esett. A földosztás óriási

erőket szabadított fel, de szét is zilálta a régi termelési rendet. Az iparban az államosítással hasonló a helyzet. A régi burzsoázia szétverve, de szétverve az az üzemi és birtokadmisztráció is, amelyik a cári Oroszország gazdaságát – a maga módján, de – működtette. Az ipari proletariátus és a paraszti munkaerő színe-javát fölemészttette a polgárháború, a politika. Lenin tisztában van vele: az új társadalom építésére nincsenek receptek. Kísérletezik. A volt orosz állam területi együtt-tartását akarja, de látja a nem orosz népek idegenkedését – a rossz, évszázados tapasztalat alapján – a centralizált orosz államtól; ugyanakkor tisztában van azzal is, hogy közös, központosított szövetségi – külügyi, katonai, belügyi, igazságügyi és pénzügyi – adminisztráció nélkül az új szovjet állam sem működhet. De szemben áll a centralizációt hirdető Sztálinnal, de híveivel is, akik az egyes nemzeti államalakulatokat (grúzok, örmények, kirgizek stb.) egyszerűen be akarják léptetni az Orosz Köztársaságba, s alárendelni annak. Látja az energiatermelés és a nehézipar döntő szerepét a gazdaság talpra állításában, de látva a nélkülözéseket, feladja a hadikommunizmus programját, „új gazdasági politikát”-t vezet be: ösztönözni kívánja a magán-vállalkozókat, a kisárutermelőket. A gazdálkodásban élhetnek a spontán kezdeményezések, a régi szervezeti formák között megmarad pl. a tőzsde is (1929-ig). Tisztában van a régi szakembergárda fontosságával. (És a versenyben ügyesen vállalkozó paraszti kisárutermelők is jórészt a legügyesebb, legjobb „szakemberek”-ből kerülnek ki.) Lenin szülte az egypártrendszer is, de ő a fő szervező-végrehajtó erőnek az állami adminisztrációt tartja (maga is a Népbiztosok Tanácsának elnöke, azaz „miniszterelnök”) de a társadalom érdekképviseleti (pl. szakszervezetek), eszmei-ideológiai csoportosulásainak természetességgel enged teret, még ha vitatkozik is legjobb képviselőikkel: A párton belül – Lenin így képzelte el a politikai élcsapatot – elkeseredett viták. A szakirodalomban nagyrészt ismertek: felépíthető-e a szocialista rendszer az eredetileg elképzelt világforradalom nélkül? S ha igen, hogyan az elmaradott országban? A szakszervezetek, a munkások érdekképviselete mennyire legyen az államtól, a párttól független? A kisparaszti gazdagodás engedélyezése nem engedmény-e a szocialista alapelvekből? Az állam szervezésében milyen szintű legyen a központosítás (pl. szövetségi vagy köztársasági bíróságok, gazdasági döntések stb. esetében)? Mág utolérhetetlen szingzagság az ötletek, politikai kezdeményezések, programok, vitairatok terén: milyen legyen az új állam viszonya a nyugati világhoz: gazdasági együttműködés? Költészetben, szépirodalomban, képzőművészetben felszabadult sokszínűség. Ugyanakkor tragikus tévedések a forradalom szellemében: az egységes (régii) iskolarendszer helyett üzemi és önképzés, analfabéta-tanfolyamok, a történelemből kiűzni a „nemzeti szellemet”, helyébe az általános törvényszerűségeket megragadó szociológiát ültetni. Az irodalmi mű értékmérője a proletár politika: ifjú, huszonéves neofiták hadjárata a régi orosz kultúra és irodalom ellen az internacionális proletárforradalom szellemében. Lenin éles vitakozó, szervezi a maga táborát, de észbe sem jut adminisztratív eszközökhöz nyúlni az új világ értelmezéséről szóló ideológiai vitákban (elsősorban a „balos”, a hagyományos értékeket elvető ultraforradalmárokkal harcol, de a párt szégyenének nevezi az esetet, amikor a konzervatív, orosz nemzeti hagyományokhoz húzó Sztálin és Ordzsonikidze a nemzetiségi ellentétek során erőszakhoz folyamodnak.) A történettudomány adós még ezeknek az éveknak az elemzésével, de egy világos: Lenin, aki 1922 után amúgy is keveset dolgozhatott betegsége miatt, nem hagyott hátra koherens, egységes államszervezési modellt. S az 1917–1924 között alakuló alapelveket sem tekintette változtathatatlanoknak. A bolsevik párt ekkor – utólagos, szubjektív összehasonlítás – Európa legmagasabb intellektuális szinten álló politikai pártja. A forradalom győzelme mögött is ez áll elsősorban: a rendkívüli ideológiai (elemző) és gyakorlati képességekkel megáldott Lenin és a rendkívül okos Trockij a nemzeti forradalom eszméje mellé vonzotta az orosz mellett a nemzetiségi forradalmi értelmiséget és az orosz hadifogságban lévő monarchiabeli internacionalisták százazreit. Buharin, Zinovjev, Kamenyev, a szervezésben kiváló, de szürkébb Sztálin, Ordzsonikidze, a szakapparátusban Lunacsarszkij, Csicserin s mögöttük a középvezetők ezrei.

Sztálin, aki 1922 óta főtitkár, a politikai fegyvelemhez csoportosított pártot és annak apparátusát maga mögött tudja, a különböző szoptortosulások közötti ellentéteket kihasználva, 1927-re már kiszorítja a lehetséges vetélytársakat: egyik személyes riválisát, Trockijt Közép-Ázsiába száműzi, a másikat, Zinovjvet – híveivel együtt kizárja a pártból.

A „rendszer” kialakulása

1927: megkezdődik a nehézipari bázis kiépítésének gyorsítása, „óriási üzemek” (Volga menti traktorgyár, moszkvai autógyár, dnyeperi vízerő-

mű) építése. Megrendezik a honvédelmi képesség fokozása érdekében a „Védelem heté”-t (a Vörös Hadsereget már 1925-ben átszervezték)

December: a XIV. kongresszus szakít az új gazdasági politikával, célul tűzi ki a városi és falusi „kapitalista elemek” kiszorítását, s mezőgazdaság kollektivizálásának meggyorsítását. A párton belüli ellenzékre már elhangzik: „az imperialisták fizetett ügynökei”. Sztálin – Lenin vitáit a szociáldemokratákkal végsőkéig fokozva – elméletileg szakítást hirdet a bolsevikok és a nyugati munkáspártok törzsét adó szociáldemokraták között: „Nem lehet a kapitalizmussal végezni, ha nem végzünk a szociáldemokratizmussal a munkásmozgalomban.”

1928: a rossz termés és a rendkívül alacsony szintű gépesítés, rossz szervezethez okozta nehézségek okaiként a gazdag parasztokat jelölik meg. Kenyérjegy, cukorjegy, majd fejadag kiszabása. – Az iparban a nehézségek okai állítólag a régi polgári szakemberek, akik úgymond szabotálják a termelést. Kirakatper az iparban, 11 régi polgári szakembert golyó általi halálra ítélik. – 1928 végéig azon a címen, hogy elbürokratizálódott a szovjet igazgatás, több mint 50 ezer hivatalnokot távolítanak el. A régi közép- és felső középosztály helyett proletár beiskolázási program: kommunistákat, ifjúmunkásokat küldenek egyetemre, gyors átképzéssel. Már 1927-től folyik a munkások beültetése állami hivatalokba. (Járatlanságukról az írásbeliségben, ügyintézésben nincsenek statisztikák.)

1929 (a „fordulat” éve) január: Trockijt kiutasítják a Szovjetunióból. – Március 5.: az első munkaverseny-szerződés Leningrádban, kihívják az egész országot. (Nyilvánvaló a munkában az ösztönző erő nem az anyagi érdekeltetés, hanem a propagandával életre keltett lelkesedés.) – Áprilisi a KB-ülésén a régi bolsevikok közül néhány politikai bizottsági tag, Buharin – a Komintern elnöke –, Bikov – Lenin után a Népbiztosok Tanácsának elnöke – és Tomazkij fellépnek a körvonalozódó sztálini program ellen. Ellenzik a középparasztok felszámolását, a mezőgazdasági kollektivizálás erőltetését adminisztratív eszközökkel; a nehézipar mellett nem akarják a fogyasztásorientált könnyűipart elhanyagolni, s főként szemben állnak az új sztálini tétellel, miszerint a szocializmus építésének előrehaladása során az osztályellentétek fokozódnak. Őszintűk éppen csökkennek, tehát az adminisztratív módszerek feleslegesek. A mindenáron önálló, a Nyugattól elkülönülő „oros” fejlesztést nacionalizmusnak tartják, szemben a forradalom eredeti internacionalizmusával. – A párt már 1928 végén kidolgozta a centralizált gazdaságirányítás keretintézményét, a népgazdasági tervet, amely látszólag pontosan, áttekinthetően meghatározza a gazdasági építést és ezáltal az egész társadalom munkarendjét. Az „állami vonal” csak jóval később, a szovjetek 1929. május 20–28-i kongresszusán értesül erről és fogadja el az első ötéves tervet. (A párt – nyilvánvalóan – maga alá gyűrte az állami szektort.) Irányszámok: nehéziparra essék a befektetések 78%-a, a mezőgazdaság 85%-a legyen kollektivizálva, vezessék be a kötelező állami oktatást. Az óriási nehézipari beruházásokhoz agitációval és politikai kényszerítéssel hatalmas embertömegeket mozgósítanak az ország különböző részeiből. Ország-szerte élmunkás-brigádok alakulnak. – Októberi a tömeges népvándorlás fokozódik: a falusi gépállomásokra és a kollektivizálás végrehajtására megkezdődik majd 300 ezer munkás átcsoportosítása. Indok: „politikailag képzett” erők szükségesek a mezőgazdaság kollektivizálásához. (Arról nincsenek statisztikáink, leírásunk is kevés: az átcsoportosítás mit jelentett a családok, feleségek, gyermekek számára.) – November: Buharint leváltják (azaz Sztálin leváltja) a Komintern VB elnökségéről, a Kominternt gyakorlatilag Manuilskij, a Sztálin körül csoportosuló legfitalabb garnitúra tagja irányítja. (A nemzetközi kommunista mozgalmat – ez is mutatja – fiókpártokként kezelik.) – December: Sztálin 50. születésnapja, az utcákon már plakátok, kirakatokban szobrok életetik a „vezér”-t.

És itt megszakítjuk a kronológiát egy rövid összegezés kedvéért. A sztálini modell államépítésének gondolatmenete: ahhoz, hogy a Szovjetunió ütőképes, önálló nagyhatalommá váljék, önálló nehézipari bázist kell létrehozni. Ez energiatermelést és gépgyártást jelent: a nehézipar alapja lehet a hadiiparnak és a mezőgazdasági gépgyártásnak. A hiányzó technológiát nyers emberanyaggal kell pótolni (filmek örökítették meg lelkesítő szándékkal a marokkal betont hordó és lábbal csömöszlő erőmű-munkásokat), az emberanyagot pedig a mezőgazdaságból elvándorlókból kell feltölteni. A rendkívül alacsony szakszínvonalú munkaerőt gazdaságon kívüli kényszerrel, azaz nem fizetéssel, hanem politikailag szervezett munkaversennyel, mozgalmakkal kell teljesítményre szorítani. A program szakszerűtlensége ellen a potenciális társadalmi ellenzék, a közép- és felső középosztályt, értelmiséget meg kell félemlíteni, a középvezető tisztségeket „alulról” felemelt munkáskaderekkel kell feltölteni. Az állam teljesen felszámolja a piacmechanizmusokat, elméletileg kinyilvánítja, hogy a szocialista tulajdon azonos a kollektív – s mindenk-

előtt az állami – tulajdonnal. A kis magántulajdont mind a városban, mind a falun rekvirálni kell. Az állam minden polgáráról az állam gondoskodik: meghatározza a termelési mutatókat; és fenntartja magának a megtermelt javak szétosztásának monopóliumát; egy központi terv keretében határozza meg a gyártandó traktorok, tankok számát éppúgy, mint a lakáshoz jutást vagy a telepődést. És az állami centralizált irányítás meghatározza a társadalom új hierarchiáját a munkaszervezet egészében. A kiterjedt területű országban mozgatott hadsereg, de a nehéz fizikai munkára igénybe vett férfi munkaerőhöz fel kellett zárkózni a női munkaerőnek, s bizonyos területeken (egészségügy, oktatás, közlekedés, hivatalos, könnyűipar) kellett helyüket megtalálni. Ez a fizetésben is, de a presztízsből is átértékelést kíván, látszólag a fizikai munka rendkívüli megbecsülését, a korábbi középosztály-központi társadalmi hierarchiával szemben. Az állam és a termelés szakigazgatási apparátusának működését a pártapparátus ellenőrzése, illetve a munkahelyi pártszervezetek pártellenőrzése alá kell helyezni. Mivel minden megtermelt munkadarab „politika”, a szocializmus győzelmének kérdése, így a párt a termelést is ellenőrzi.

A „rendszer” kiépülése

Sztálin születésnapján a terv évi előirányzatát túlteljesítették – szól a hivatalos értékelés.

1930. január–február: Sztálin személyes indítványára hajszát és mozgalmat indítanak a mezőgazdaság kollektivizálása ügyében. Már nemcsak a gazdag paraszt ellen, de kisajátítják az aprójószágot, az egy szál lovat is. A vonakodóktól elveszik a politikai választójogot (csak becslések szerint is minden ötödik parasztot érint ez), évente több százezer család menekül el lakóhelyéről. A korábban jól termő vidékeken is éhínség, elvész az amúgy is gyenge belterjes gazdálkodás fő ereje, az állatállomány (becslés szerint harmada), a marhaállomány az 1914 előtti színvonal alá süllyed. Kezdenek a falusi és a városi közép- és felső középosztályból feltöltődni a hírhedt északi és szibériai munkatáborok. Milliók halálhelyei. (A kronológia olvasását megszakító közbeszólás: mi, történészek és a politikusok könnyen mondjuk ki az áldozatok számát, de egy-egy halál, meghurcolás mögött nem látjuk a siratókat, a megalázott és megfélemlített hozzátartozókat, szomszédokat, ismerősöket.) – óriási hajszát a papság és az egyház ellen, amelyik természetesen egybefonódott a hagyományos falusi társadalommal. Templomok bezárása. (A „szovjetellenes” patriarkát már 1922-ben letartóztatták, majd kiengedték azzal, hogy a szovjethatalom elismerésére szólítsa fel a hívőket.) – Június 26.: a XVI. kongresszus a honvédelmi felkészüléshez létrehozta az urali ipari-katonai bázist de az 1930–31-es tanévtől bevezeti a kötelező elemi oktatást. (A forradalom után a Szovjetunió területén – becslések szerint – analfabéta a lakosság 2/3-a.) – November: ismét perek – ma már tudjuk, konstruáltak – az „iparpárt” és a mezőgazdasági dolgozók pártja ellen. Demonstrálandó: míg a nép hősiessen vállalja az intézményesített szegénység terheit, addig a belső ellenség okozza a nehézségeket. 1931: az év végére sok üzem 3 év alatt befejezi az ötéves tervet.

1931–32: megkezdik a termelést az elei nagyüzemek; a kuznyeckii fémipari kombinát 23 hónap alatt, a gorkiji autógyár 17 hónap, a harkovi traktorgyár 15 hónap, a magnytogorszki kombinát első nagyolvasztója 3 év alatt, majd hamarosan a dnyeperei vízerőmű. A sztálini eredmények csodálata világszerte. – Közben megtörténik a „renderemtés” a szellemi élet területén is. A túlságosan intellektuális és türelmes Lunacsarszkijt leváltják a kulturális népbiztosságról, a különböző író- és művészeti csoportosulásokat – közöttük az említett ultraforradalmár „kártevőket” is – feloszlátják, egységes (és ellenőrizhető) írói és művészi szövetségekbe tömörítik őket. Kialakul az oktatás egységes rendszere – több vonatkozásban visszatérve az 1917 előtti hagyományokhoz: a nemzeti történelem a legfontosabb társadalomszemléleti tárgy; az orosz nagyhatalmat építő uralkodók és a birodalomfenntartó parasztság-munkásság történelmi szerepének kiemeléssel. Az „ideológiai reform” ellenzőit eltávolítják, elhallgattatják, vagy táborba zárják. Az egyetemi, főiskolai karokon kiépítik a marxizmus tanszékek rendszerét, amelyek a társadalmi ismeretek terén a politikai-ideológiai helyes irányt hivatottak biztosítani.

1934. január: a XVII. pártkongresszus a sztálini rendszer kiépítésének teljes győzelmét ismeri el. (A volt politikai ellenzék is.) – És ekkor – miután Sztálin az Állambiztonsági Hivatalt beolvasztja a belügyminisztériumba – megkezdődik a párton belüli tisztogatások (a „csiszotka”) sorozata. – Október: tagkönyvcseré, ami a meghurcolásokig terjedő kritikákat, ellenségkereséseket provokál. – December 1.: merénylet lelövi a párt „második” emberét, a leningrádi párttitkárt és Sztálin potenciális riválisát, Kirovot. (Máig nem tisztázott, vajon nem Sztálintól indult-e ki a

gyilkosság gondolata? Alkalom, hogy az imperialisták ügynökeit, kéme- ket keressenek a korábbi bolsevikok sorában, mindenekelőtt a túlságosan is intellektuális leningrádiak (Zinovjev, Kamenyev) körében.

Miközben (1935. augusztus 30–31-én) Sztahanov donyeci bányász napi normájának tizennégyszeresét teljesíti, építik a művelődési otthonok sorát, népi együttések töltik meg a termelési ünnepekégek rögtönzött színtereit, és a mostoha viszonyokat túlélő fiatalok lendülettel élnek meg a „világmegforgatás” hangulatát, megindul a terrorhulám, amikor senki nem tudhatta, mikor a miért „jönnek érte”. (Kibontakozik a sztálini rendszer Sztálin személyiségéhez kötődő vonása: a félelemkeltés, a „senki nem érezheti magát biztonságban”, a vezető káderek önhatalmú, a kollektív testületek meghallgatása nélküli mozdítása.)

A párton belül mindehhez generációváltás, Sztálin a harmincévesek- kel veszi körül magát, akik az ő rendszerének feltétlen hívei (Molotov, Zsdanov, Saganovics, Malenkov, Manuilskij stb.), és a régi internacio- nális, forradalmi eseményeket magukban őrző gárdát, rendszerének feltételezett ellenségeit irtani kezdi.

1936. augusztus 19–24.: a „tizenhatok peré”-ben halálra ítélik a Zinovjev–Kamenyev csoport immáron 10 éve nem politikáló tagjait. – 1937 márciusában, a „tizenhatok peré”-ben a lenini garnitúra ifjabb csoportja következik, a német, de japán ügynök”-séggel vádolt Pjatakov, Radek, majd 1938-ban az 1927 óta az Izvesztijja főszerkesztőjeként lojális Buharin, akik állítólag el akarták szakítani a Szovjetunió távol- keleti, tenger melléki területeit. – Júniusban a tisztogatás átcsap a Vörös Hadseregbe is, hamisított dokumentumok alapján lefogják Tuhacsevsz- kijt és a vezető tisztek jelentős részét, s rövidesen agyonlövik őket. – A perekben beismerő vallomások születnek, mindenekelőtt külföldi hatal- mak érdekében végzett kémkedésről, belső diverzáns akciókról, szervez- kedésekről. Eszköz ehhez: Sztálin személyes parancsára 1937-től meg- engedett a vallatásoknál a fizikai erőszak. Eredménye: 1936-ra a Központi Bizottság 1934-ben megválasztott 139 tagjából 98-at „letartóztattak és fejbélttek”, a Politikai Iroda 12 tagjából csak 8 volt szabadlábban. (Ezt először természetesen 1956-ban, a XX. kongresszuson Hruscsov tárta fel, a korabeli újságok nem összegezték.) – Ezt követte 1938 márciusában a „huszonegyek pere”, ahol a leniniek közül Rikov, Kresztjianszkij és a Moszkvában tartózkodó Komintern-funkcionáriusok (így a magyar Kun Béla) is sorra kerültek...

Mindezek után jött a világháború és a Szovjetunió győz – vetik közbe szomszédaim. Mi a magyarázat?

A „magyarázó történetírás”

A történetírás még vissza-visszatérően sokat fogja vitatni a sztálini rendszer fejlődésének magyarázatát. A történetírás első számú feladata, hogy diagnosztizáljon, az események okaira magyarázatot találjon. Ami természetesen nem jelentheti az utólagos igazolást. A sztálini rendszer egészét máris hajlik a történetírás úgy felfogni, mint a rendkívül elmarad- ott volt cári Oroszország modernizációs modelljét. Kétségtelen, a törté- netírás a vaskorszak, az utóbbi kétezer esztendő utolsó monumentális vállalkozásának fogja tekinteni a földrész nagyságú ország nehézipari bázisának kialakítását. Amelynek azonban egész gazdasági-munkaszerve- zési rendje pillanatok alatt elavulttá válik az atom és mikroelektronika korszakában, de a gyors mennyiségi fejlődést egy hirtelen minőségi lemaradás követi. De magyarázatra szorul majd: miért következett be az 1920-as évek végén ennek a modernizációnak elszakítása a nyugat- európai fejlődéstől? Hiszen mindez a nyugat-európai fejlett technológiák importjával is lehetséges lett volna. Lehet, hogy a történetírás a magyará- zatot a sztálini államépítési elv belpolitikai koncepciójában fogja megta- lálni. ösközösségi és fejlett ipari szintre eljutó népek ugyanúgy egymás mellett éltek a birodalomban, mint ahogy az évezredek szokásrendeket rögzítő különböző egyházak (mohamedán, pravoszláv, katolikus, sámá- nizmus), sőt természeti vallások.

A centralizált államapparátus (természetesen a közlekedést, az egysé- ges adminisztrációt, irányítást lehetővé tevő egy, azaz orosz nyelven), az egységes hadsereg és a területileg kiépített, a nemzeti-felekezeti külön- bözőségeken felül álló egyetlen párt, illetve apparátusa kétségtelenül összetartói lettek a volt cári birodalom határain építkező új államnak. Magyaráznia kell majd a történetírásnak: vajon ez a hatalmas területen fekvő orosz birodalom a maga nemzeti, szokásrendi sokszínűségével csak azt az egyetlen utat kínálta a területén élő népek termelési-kulturális erejének kibontakoztatására? Igaz-e, hogy az állam széthullott volna egy demokratikus berendezkedés esetén? Meg kell magyaráznia a történet- írásnak, mennyiben jelent a sztálini rendszer (szemben a leninivel) visszatérhet a cári birodalom-szervezés hagyományaihoz? A legerősebb és

legfejlettebb nemzet (az orosz) nemzeti kultúrájára ráépíteni az új állam rendszerét? Az októberi forradalom generációja egy internacionalista alapokon berendezkedő szocialista államról gondolkodott. Sztálin – nyilvánvalóan több magyarázat fog így szólni – az évszázados orosz államszervezési hagyományokhoz igazította a maga módján Lenin azon alaptézisét, miszerint a szocialista állam nemcsak nemzetközi forrada- lommal, hanem egy országban is és ilyen elmaradott körülmények között is felépíthető. Meg kell majd magyarázni a pravoszláv egyházi hagyó- mányok beépülését a sztálini rendszerbe. Miközben ismert volt Sztálin durva egyházellenessége, már a kortársak felfigyeltek arra, hogy Lenin temetésén a kor szokásos nemzetközi forradalmi eszméjének szelle- mében beszélő Zinovjev mellett a másik szónok, Sztálin mennyire egyházias ihletettséggel (esküvéssel fűszerezett) szöveget olvasott fel. Vajon abban, hogy a szovjet társadalom évtizedekig elfogadta a sztálini rendszert, milyen szerepe van a Nagy Péter által államosított pravoszláv egyház hagyományának? Ahol az államfő egyben az egyház feje is, amelyik egyház mind a templomban, mind a politikában feltétlen engedelmességre szoktatta híveit. Az orosz nemzeti (mindenekelőtt a honvédő) hagyományok kultusza mennyire épül egybe a pravoszlávia évszázados ideológiájával, a nyugattól való elzárkózással? Sztálin szemé- lyes politikai akarátán kívül mivel magyarázható még, hogy a világ baloldali-forradalmi mozgalmával való állandó együtt haladás és szövetségtartás helyett egy nagyhatalmi elfordulás és a százesztendő munkás- mozgalmi erővel való szakítás következik be? Vajon a bolsevizmus ilyen mérvű elszakítása a szociáldemokráciától, már szinte hisztérikus szembe- állítása azzal és a hagyományos polgári baloldallal, nem magyarázza-e részben azt az általános meghasonlottságot, részben programtalanságot, amely ma, a nyolcvanas években jellemzi a világ baloldali erőit?

A következő évtizedek történészeinek, aki a 20. századig akkor már történeti térképen látja a nagy népek birodalomká szerveződését, az angolszász Egyesült Államokat, a távol-keleti térségben Kínáét, meg kell majd birkóznia azzal a magyarázattal is, amelyik a sztálini rendszerben egy birodalomépítkezés első nagy korszakát látja. Amelynek eredménye az állam egybekovácsolása, egyúttal katonai nagyhatalomká emelése, s ezt követte a hruscsovi korszak (1964-ig), amikor az állam nemzetközi, diplomáciai téren nő világhatalommá, s ezután a brezsnyevi korszak, amelyik az Egyesült Államok mellé a legnagyobb (interkontinentális) rakétahatalommá emelte, s amelynek a konzerváló elzárkózás okozta bel- ső lemaradását az 1985-ben megkezdődött folyamat kívánja felszámolni?

Magyarázatot kell találni a sztálini rendszer legfeltűnőbb antihuma- nizmására, személyi diktatórikus vonásaira is. Vajon az, hogy a végső periódusban egyes köztársaságok (Belorusszia, Grúzia) központi párt- vezetésének tagjait Sztálin Moszkvából „kiszálló” munkatársai egyik napról a másikra tucajtájjal lövetik (és lövik) agyon, magyarázható-e az orosz forradalmi hagyományokban mindig is meglévő „a cé! szentesíti az eszközt” felfogással? Vagy helyet kap-e majd a magyarázatban, hogy a harmincas évek Európájának a munkásmozgalom mellett legdinami- kusabb szociális gondolata, a fasizmus szintén a diktatórikus uralmi formákat hirdette az alul levők felemelésének egyetlen lehetséges politi- kai eszközöként? Vagy Sztálin „beteges” tulajdonságaira fog tereledni a magyarázat?

Es egyáltalán, magyarázatot kell találni Lenin és Sztálin gondolat- rendszerében nemcsak az eltérésekre, de az azonosságokra is. Ezekhez a kérdésekhez a történetírás ma még csak a problémafelvetés szintjén tud szólni.

Mint ahogy még azt sem vizsgáltuk tudományos eszközökkel: ho- gyan lett a lenini nemzetközi kommunista mozgalom egységének elvéből a sztálini elv, amely megkövetelte a más országokbeli kommunista pártoktól a Szovjetunióban kialakult rendszer feltétlen másolását.

És ez már a magyar fejlődéshez, a rendszer magyarországi kialakulá- sához vezet.

A „másolatok”

1948. június 12.: a két munkáspárt (a Szociáldemokrata Párt és a Magyar Kommunista Párt) kimondja egyesülését. Elnök a szociáldemokrata Szakasits Árpád, főtitkár az 1945-ben Moszkvából hazajött Rákosi Mátyás. – Június 27.: a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Iro- dájának (Kominform) bukaresti ülésén elítélik a szocializmus építésének szovjet stratégiáját el nem fogadó Jugoszláviát. – Júliusban per a Föld- művelésügyi Minisztériumban, november: per a MAORT-ban (külföldi kémkedés vádja), december: kormányrendelet a mezőgazdasági tsz-ek szervezéséről és működéséről. – A 250. faluban gyullad ki a villany a 3 éves terv keretében. (Az elmaradottság behozásának szimbóluma.)

1949. január: létrejön a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa a népi demokratikus országok között. (Miután 1948 januárjában a Pravda, illetve a szovjet vezetés hatalmi szóval elvágta az esetleges bolgár–jugoszláv–román–magyar gazdasági, föderációs perspektívájú közeledés lehetőségét.) – Február: a magyarországi katolikus egyház letartóztatott feje, Mindszenty bíboros ellen óriási hecckampány, nyugat-, mindenekelőtt Amerika-ellenesség és egyházellenesség szítása. – Február 19.: a diósgyőri vasgár dolgozói munkaversenyre hívják ki az ország üzemseit. – Március 5.: Rákosi Máttyás beszéde a gazdag parasztság, a kulákság megrendsabályozásáról. – Június 16.: a Magyar Dolgozók Pártjának közleménye: a párton belül trockista kémcsoportot lepleztek le, melynek vezetője Rajk László, az 1945 előtti itthoni mozgalom több más tagjával. Kirakatperben – ahol mindent „beismernek” – elítélik, majd kivégzik őket. – Hamarosan következik az új, kommunista hadseregvezetés is Pálffy tábornokkal az élen. Ez esetben is látványos ítéletek, kivégzések. – Augusztus 18.: új alkotmány, amely többek között kimondja a munkához való jogot. – Szeptember: Nagy Imre „jobboldali opportunisták” elhajlásának bírálata (ellenzi a mezőgazdaság és ipar fejlesztésének arányait). – Decemberi törvény az első öt éves tervről. (Ahogy a Szovjetunióban államkölcönt, nálunk tervkölcönt jegyeztetnek: a rendszerrel való azonosulás szimbólumai.) Sztálin születésnapján Sztálin harcos élete címmel kiállítás nyílik.

1950. január: az IDP határozata a munkaversenyéről. – Március: a Weiss Manfréd Műveket Rákosi Máttyásról nevezik el. – Üzembe lép a Mátravidéki Erőmű. (Az önálló nehézipari bázis megteremtésének jelképe is.) – április 25.: a volt szociáldemokrata Szakais Árpádot lemondatták az Elnöki Tanács elnökségéről, majd börtönbe vetik. – Május 31.: az MDP Központi Vezetőségének határozata a mezőgazdaság fejlesztéséről és a klerikalizmus elleni küzdelemről. – Augusztus–szeptember: a Központi Vezetőség kizárja, majd letartóztatják Marosán Györgyöt, Ries Istvánt, a közgazdász Vajda Imrét, volt szociáldemokrata politikusokat. (A munkásmozgalom hagyományaihoz, forradalomeszményeihez ragaszkodó erők adminisztratív előreállítására.) – Augusztus 22.: a Szovjetunióból hazatért parasztküldöttség felhívása: a szovjet példát kell követni, lépjen be a parasztság a termelőszövetkezetekbe. (Mind több nyílt megfogalmazása: a Szovjetunióban kialakult társadalmi-politikai rendszer a szocializmus építésének egyetlen modellje.) – Október 14.: felhívás az ifjúsághoz a Dunai Vasmű építésére. (Magyarországon is mozgósító felhívások a munkaerő iparba áramlására.)

1951. február–március: az MDP II. kongresszusa határoz az iparosítás gyorsításáról, a mezőgazdaság „elmaradottságának felszámolásáról”, a kollektivizálási kampányról, túlteljesítésekre ösztönözve emeli a tervszámokat. (Szolgai módon másolva az 1930. évi sztálini módszereket, gondolatmenetet.) Kimondják a sztálini tételt: a szocializmus építése során az osztályharc élesedik. Március: törvényerejű rendelet a begyűjtésről, majd a szappan- és szénjegy után a kenyérjegy, húsjegy bevezetése, nyomasztó élelmiszerhiány. Április: a magyar írók egységes szövetségének, az Írószövetségnek létrehozása (az Akadémia kutatóhálózatát már 1949-ben létrehozták), a csepeli gyorsvasút átadása. Az „eredmények” mellett, ugyanúgy, mint a Szovjetunióban, tisztogatás a párton belül: a Moszkvából hazajötték klikkje (Rákosi, Farkas, Gerő, Révai) az itthoniakkal szemben a közvetlenül irányított Államvédelmi Hatóság segítségével lép fel. (Kádár János, Kállai Gyula, Losonczy Géza, Donáth Ferenc letartóztatása.) – Januárban adminisztratív lépés a „volt kizsákmányolók” és vezető hivatalnokok ellen, kitelepítik őket kijelölt, félreeső helyekre. Megkezdődik a hajsza a belső árulók ellen. (A kronológiában még fel nem tüntetett munkatáborokról kérdeznek szomszédaim.)

Es sorolódnak az aláhúzások az oldalakon, adatok „a rendszer” feltétel-másolásáról: a mindent-államosításról, a kötelezően termelendő növényekről, az idegen betolakodók elleni történelmi kultuszról, Rákosi, a „vezér” 60. születésnapjának kultuszos ünnepléséről, ugyanakkor – elismerést kiváltóan – az állami kulturális, szociális gondoskodás kiterjesztéséről és így tovább.

Egyszerű a következtetés: a Rákosi vezette MDP 1948 után a sztálini rendszert a szocialista rendszerrel azonosította, és mindazt végig akarta járni Magyarországgal, amit a Szovjetunió végigjárt teljesen más földrajzi, gazdasági, történelmi adottságokkal, teljesen más politikai helyzetben. És lemásolta a párt–állam–társadalom viszonyáról kialakított sztálini receptet, mint ahogy a gazdaság szerkezetének átalakítása (nehézipar primátusa, erőszakolt mezőgazdasági kollektivizálás), a gazdaság vezetésének módszerei (a tervutasításos módszerek primátusa), de a gazdaságon kívüli adminisztratív eszközök és propaganda igénybevétele is a szovjetunióbeli sztálini rendszer másolásából eredt.

Az értékelő történetírás

A történetírás nem maradhat meg a magyarázatok szintjén. Az értékelés – bérmenyire is nem tetszik ez a tudomány művelőinek – nem más, mint a tudományos eszközökkel megindokoltan feltett – mi lett volna, ha – kérdése.

1948-ban a közép-európai népi demokratikus országokban, így Magyarországon is, bevezetésre került a sztálini rendszer. Vajon ha a fasizmus leverése után megindult demokratikus fejlődés mehetett a maga útján, nem tudták volna a magyar demokrácia erői biztosítani hosszú távon is a szocialista irányú átalakulást? Ha ez nem történik meg, vajon szükség volna-e lépten-nyomon figyelmeztetni fiataljainkat (s öregjeinket is) a Szovjetunió tényleges világtörténelmi szerepének megbecsülésére, nagyszerű kultúrájának szeretetére? – A magyar párt vezetése lemásolta a szovjetunióbeli gazdasági rendszert és módszereket. De van-e értelme a nehézipari alapozottságú elzárkózásra épülő politikának olyan ország esetében, melynek nincs ehhez nyersanyaga, s ami természeti adottsága van (mezőgazdaság, viszonylagosan fejlett szakértelem), az éppen a szovjetunióbelivel ellentétes irányú fejlesztést kíván, ekképpen mindenféle nemzeti autarchia kiküszöbölését. Vajon ha ez a túlfelzárkózás nem következik be, szükség volna-e ma ilyen arányú nehézipari csődtömeget magával cipelnie a magyar társadalomnak? Az ipari munka értékrendjében átvettük a Szovjetunióban a nagy építkezéseken kialakult mennyiségi alapvetés és a régi szakembergárda lebecsülését. Vajon ha nem tesszük ezzel tönkre a hagyományos munkásosztály szakmai értékrendjét, melyben a szakszerűség volt a döntő tényező, akkor is bekövetkezett volna az ipari szakmunkásság szakértelmének ilyen tragikus elmaradása a világ élvonalától? S ha mindehhez nem párosítjuk a százezres szervezett – és szakértelmet tekintve legjobb munkást mozgó – szociáldemokrata mozgalom szétverését, vajon eltűnt volna-e az a közönségtisztelő, munkaszerető és –becsülő munkásmagatartás üzemekből, amelyet a hazai magyar munkásmozgalom (mind szocdem, mind kommunista) kialakított? S szakmunkásképzőink – a jövő alapozói – tanulmányi átlaga akkor is az elégséges (2) osztályzat körül állna-e? (Közbeszólás: higgyem el, a legfájóbb kérdés!) – Magyarország követte az erőltetett mezőgazdasági kollektivizálás útját. De szükség lett volna-e az elmúlt két évtized nehéz és agyonudított gazdaság-politikai korrekcióira, ha a belterjesség kisgazdaságokhoz kötődő hagyományait hagyjuk továbbélni a nagyüzem mellett? – (A sztálini rendszer korrekciós történetére lásd ismét História, 1986/5–6. sz.) A magyar vezetés az erős politikai centralizációt és az egypárt politikai-állami szervező funkcióját átvette a Szovjetunióból. De egy ilyen kis területű országban, mint Magyarország, vajon indokolt-e egy ilyen erős és területileg ennyire felfejlesztett politikai és propagandista apparátust, eltartani? És a társadalom hétköznapjait is bürokratikus területi központokból kézben tartani akaró tanácsai (gazdasági, tanügyi, stb.) ágazati bürokrácia? Ha ez nem következik be 1948 után, vajon szükség volna-e ma szinte már erőltetve ösztönözni a társadalmat az alulról jövő kezdeményezésekre, politikai együttgondolkodásra? Létrejött volna-e a hazai baloldal, a munkásmozgalom (1948-ban mennyivel erősebb és fejlettebb, mint a Szovjetunióban 1929-ben) álma: az önmagából közösséget szervező, közösségközpontú társadalomról. S vajon szükség volna-e olyan nagy agitációt kifejteni, hogy a fiatalok lépjenek be a társadalmi-politikai szervezetekbe?

A magyar politikai vezetés 1948 után módszereiben is másolta a sztálini rendszert. Nemcsak a „vezér” kultuszában, de abban is, hogy a napi élet átalakításának egészét elsősorban meggyőzés kérdésének tekintette. Az ideológia így azonosult a propagandával, azon érvek keresésével, amelyekkel az éppen adott napi politikai programot alátámaszhatta. Vajon lecsökkent volna-e ennyire a magyar társadalomban a jövőkép (egy egy szocialista jövőkép) mindennapos tiszteltben tartása, bekövetkezett volna-e tiszta alapelveinkből való kiábrándulás, ha nem számoljuk fel a friss eszmecserét, elemzést jelentő valódi ideológiai tevékenységet? S kellene-e lépten-nyomon figyelmeztetni gyermekeinket s egymást is azon vívmányokra, melyeket az elmúlt évtizedek fejlődése elért a foglalkoztatottság, s kulturálódás, az utódgondozás (bölcsőde, óvoda), a kezdődő környezetvédelem terén, amelyet most kezdenek csak értékelni, amikor ezeket „reform” címűen „értéktörvénynek” vetik alá.

Minden társadalmi rend megmaradásának alapkövetelménye a folytonos megújulás (a reform). Minden megújulás alapja a jelen s a jelenhez vezető múlt őszinte elemzése. Vajon ha ezt az elmúlt évtizedekben állandóan szem előtt tartjuk, nem lennénk-e felkészültebbek mai esélyeink felmérésére, megtalálására?...

GLATZ FERENC